

Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'ân'ı

Ali BULUT

Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Arap dilinde ilk filolojik faaliyetler Kur'ân-ı Kerim'in doğru okunması ve anlaşılması gayesine bağlı olarak doğmuştu. Hulefâyı Râşidin, Emevîler ve daha sonra Abbasiler döneminde, İslâm fetihlerinin artması neticesinde müslüman Araplar, farklı din, dil ve kültürlerle mensup milletlerle karşılaşmıştı. Bunlardan birçokları İslâm'a girip Kur'an okuma ve Arapça konuşma gayreti içine girmiş, sonuçta Arap dilinde *lahn* diye tabir edilen bozulmalar ortaya çıkmıştı.

Fetihler neticesinde yaygınlaşan *lahn*, sadece diğer milletlerle sınırlı kalmayıp zamanla Araplar'a da sirayet etmiş, konuşma dilinin yanında Kur'an okurken dahi yanlış okumalar ortaya çıkmıştı. Bu kötü gidişatın önünü almak için, ilk olarak Ebu'l-Esved ed-Duelî (v. 68/688) tarafından Kur'an'ın okunmasını kolaylaştırmak ve hatalı okuyuşu engellemek için harfler üzerine hareke yerine geçen birtakım noktalar konmuştu. Bu faaliyet birçok kaynakta nahiv ilminin ilk adımı olarak zikredilir.¹

¹ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdullâh es-Sîrafi,, *Ahbâru'n-Nahviyyine'l-Basriyyin* nşr. F. Krenkow,

Ebu'l-Esved'den sonra da Nasr b. Âsim (v. 89/708)² ve Yahya b. Ya'mer (v. 129/746)³ şekil olarak birbirine benzer harflere noktalar koyarlar. Ebu'l-Esved'le başlayıp Nasr b. Âsim ve Yahya b. Ya'mer gibi şahsiyetlerle devam eden Kur'an'la ilgili bu filolojik çalışmalar, Halil b. Ahmed'le (v. 175/791) olgunluğuna erişmiştir. Çünkü o, Ebû'l-Esved'in koyduğu noktalardan ibaret ilk hareketler yerine bugünkü, fetha, zamme ve kesrayı bulmuş; tenvin, hemze, şedde, revm ve işmam gibi imla işaretleri için de ilk defa olarak yine küçük ve kısaltılmış harfleri kullanmıştır.⁴

Dilcilerin Kur'an'la ilgili faaliyetlerinin, sadece noktalama ve harekeleme ile sınırlı kalmadığı görülür. Özellikle de h. II. asırdan itibaren dilciler, yoğun bir filolojik faaliyete girişmişler; her biri Kur'an'ın ayrı bir yönüne ağırlık veren *Garibu'l-Kur'an*, *Mecâzu'l-Kur'an*, *Meâni'l-Kur'an*, *İ'râbu'l-Kur'an* vb. isimli eserler telif etmişlerdir. Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'an*'ı da bu tür eserler içerisinde günümüze ulaşan ilk birkaç eserden birisidir.

Bununla birlikte, Zeccac'ın *Meâni'l-Kur'an*'ı bu eserlerden bazı yönlerden ayrılmaktadır. Bizim tespitimize göre, Zeccac *Meâni'l-Kur'an*'ında lugavi açıklamalarla birlikte, rivayet tefsirine de ağırlık vermiş, bu tür nakilleri kendisine kadarki diğer lugavi tefsirlerden belirgin bir şekilde daha fazla kullanmıştır. Bu tebliğde Zeccac'ın eserini kendisine kadar telif edilen filolojik tefsirlerden ayıran bu özelliği ele alınacaktır.

Zeccâc (v. 311/923)'in *Meâni'l-Kur'an*'ına geçmeden önce kısaca *Meâni'l-Kur'an* teriminden, bu terimin aynı türdeki diğer eserlerden farkından ve Zeccâc'ın biyografisinden bahsetmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Beyrut 1936, s. 16; Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut ts., s. 61-62; Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dâni, *el-Muhkem fi Nakti'l-Mesâhif*, nşr. İzzet Hasen, Dimeşk 1960, s. 3; Ebu'l-Hasen Cemaluddin Ali b. Yusuf el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât an Enbâi'n-Nuhât*, nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1986, 1/40.

² Ebû'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ehli'-Zemân*, nşr. İhsan Abbâs, Dâru's-Sekâfe, Beyrut 1968, 1977, 2/32; İsmail Yiğit, "Emeviler" mad. *DİA*, İstanbul 1995, 11/97; Nihad M. Çetin, "Arap" mad. *DİA*, İstanbul 1991, 3/279.

³ Dâni, *el-Muhkem*, s. 5; İsmail Hakkı İzmirli, *Târîh-i Kur'an*, Böre Yayınevi, İstanbul 1956, s. 16; Kenan Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1998, s. 195; Ahmed Hasen ez-Zeyyât, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî li'l-Medarisi's-Saneviyyeti ve'l-Ula*, Beyrut ts., s. 208. (Demirayak ve ez-Zeyyat, iki dilcinin bu faaliyeti beraber yatıklarını söylerler).

⁴ Dâni, *el-Muhkem*, s. 6-7; Celâlüddin es-Suyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1991, 2/376-378; İzmirli, *Târîh-i Kur'an*, s. 16; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed" mad. *DİA*, 15/310; Çetin, Abdurrahman, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Târîhi*, İstanbul 1982, s. 145.

1. Meânî'l-Kur'an Kavramı

a. Meânî'l-Kur'an'ın Sözlük ve Terim Anlamı

Arapça bir kelime olan me'ânî kelimesi, kastetmek, murad etmek anlamlarına gelen عني filinden türemiş olan ma'nâ lafzının çoğuludur. Unvânu'l-kitâb / kitabın ismi ifadesi de aynı kökten gelmektedir.⁵ Meânî'l-Kur'an terimi ise Kur'an'daki mânası anlaşılabilen kelime ve ifadeleri konu alan ilim dalının adıdır.⁶ Bazı ilim dalları için de benzer terimler kullanılır. Mesela, hadislerin kapalı yönlerini inceleyen ilme meânî'l-âsâr, şiirlerin kapalı yönlerini açıklayan ilme de meânî's-şi'r denir.⁷ Kitaplarda geçen "Ashâbu'l-meânî şöyle dediler" ya da "Ehlu'l-meânî şöyle dediler" ifadesinden maksat ise Meânî'l-Kur'an müellifleridir.⁸

Meânî'l-Kur'an'lar, Garîbu'l-Kur'an ve İ'râbu'l-Kur'anlar'la birlikte tefsir kitaplarının ilk nüveleri olarak kabul edilmektedirler.⁹ Bu tür eserler çoğunlukla nahiv, sarf, lugat, lehçeler, Arap kelamı, şiir ve kıraat ağırlıklıdır. Müellifinin ihtisasına göre az veya çok hadis, sahabe ve tabiûn sözü, nüzûl sebepleri, nâsih-mensûh, ahkâm tefsiri vb. konuları da kapsar. Aynı zamanda Meânî'l-Kur'anlar, İ'râbu'l-Kur'an türü eserlere geçişi sağlayan bir köprüdür.¹⁰

Ancak Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (v. 224/839) henüz gün yüzüne çıkmamış *Meânî'l-Kur'an*'ıyla ilgili nakledilen bilgilerden ilk teliflerde günümüze ulaşan eserlerde de görüldüğü gibi hadis, sahabe ve tabiûn kavli, ve fukaha görüşlerine ya hiç yer verilmediğini ya da çok az yer verildiğini öğreniyoruz. Hatîb el-Bağdâdî'nin (v. 463/1072) naklettiği bu rivayet şöyledir: "Ebû Ubeyd'in bir de *Meânî'l-Kur'an*'ı vardır. Bu alanda eser veren ilk dilci Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ (v. 210/825)'dir. Sonra Kutrub b. el-Mustenîr (v. 206/821), sonra da el-Ahfeş (v. 215/830)'tir. Kûfeli filologlar içerisinde ise önce Kisâî (v. 189/805), sonra da Ferrâ (v. 207/822)'dir. Ebû Ubeyd, bunların

⁵ Muhammed b. Ali b. Ali et-Tehânevî, *Kitâbu Keşşâfi Istilâhâtî'l-Funûn*, İstanbul 1984, 2/1085; Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru't-Turâs, Kahire 1984, 2/146; el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 2001, s. 690.

⁶ Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meânî'l-Kur'an*, nşr. M. Ali en-Neccâr - A. Yusuf Necati, Beyrut 1980, Mukaddime kısmı, , 1/11.

⁷ Ferrâ, *a.g.e.*, Mukaddime kısmı, 1/11; D. Ali Kayapınar, "Meânî'l-Kur'an ile İ'râbu'l-Kur'anların Karşılaştırılması" *S.Ü.İ.F.Dergisi*, Sayı, 4, Konya 1991, s. 107.

⁸ Zerkeşî, *a.g.e.*, 2/146-147.

⁹ Abdulkadir Muhammed Ahmed, *Ebû Zeyd el-Ensâri ve Nevâdiru'l-Luga*, Kahire 1980, s. 72; Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-Arabî Neş'etuhu ve Tatavvuruhu*, Kahire 1988, s. 42.

¹⁰ Kayapınar, "ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen İ'râbu'l-Kur'an Kimindir?" *S.Ü.İ.F.Dergisi*, Sayı, 7, Konya 1997, s. 85.

eserlerini toplayarak bunlardan derlediği bilgilere senedleriyle birlikte hadisleri, sahabe, tabiûn ve fukaha sözlerini de katmıştır.”¹¹

Bu rivayete dayanarak Ebû Ubeyd'in eserinin lugavi ve akli tefsirle me'sûr/nakli tefsirin birleşmesinde önemli ilk adım olduğunu söyleyebiliriz.¹² Ancak bu eser henüz gün yüzüne çıkmadığı için rivâyet tefsirine ne ölçüde yer verdiği hakkında bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Bu noktada şu an elimizde de mevcut olup diğer eserlere oranla daha hacimli olan ve Zerkeşî'nin de “Benzeri telif edilmemiştir” diyerek övdüğü Zeccâc'a ait *Me'âni el-Kur'ân* büyük önem arz etmektedir.

b. Meâni'l-Kur'ân'ların Garibu'l-Kur'an ve İ'râbu'l-Kur'ânlar'dan Farkı

Bu üç grup eser arasında ilk fark telif zamanlarında görülmektedir. Bu üç grup eserden hangisinin daha önce ortaya çıktığı konusunda elimizdeki bilgilere dayanarak, önce *Garibu'l-Kur'an* isimli eserlerin telif edilmeye başlandığını söyleyebiliriz. Çünkü bu alanda ilk müellif olarak İbn Abbâs'ın (v. 68/687) adı geçmektedir. Kendisine nisbet edilen *Garibu'l-Kur'an* elimizde mevcut olup yayımlanmıştı.¹³

İkinci olarak da Meâni'l-Kur'an türü eserlerin telif edilmeye başlandığı görülecektir. Çünkü bu sahada ilk müellif olarak da Vâsıl b. Atâ'nın (v. 131/748) adı geçmektedir.¹⁴

İ'râbu'l-Kur'an türü eserler ise daha sonra nahiv faaliyetlerinin yoğun olduğu dönemden itibaren kaleme alınmaya başlanmıştır. Kaynaklarımızda ilk İ'râbu'l-Kur'an müellifi olarak da Kutrub'un (v. 206/821) adı geçmektedir.¹⁵ Ancak bu eser günümüze ulaşmadığı için gerçekten Kur'ân-ı Kerîm'in i'râbını ele alan bir eser mi yoksa Meâni'l-Kur'an tarzında bir eser mi olduğu noktasında kesin bir yargıya varmak imkânsızdır.

Bu eserler ihtiva yönünden de birbirinden farklıdır. İbn Abbas, İbnu'l-Yezîdî (v. 237/851) ve İbn Kuteybe (v. 276/889)'nin *Garibu'l-Kur'ân*'ları incelediğinde nahiv ilmine yer vermeyen bu eserlerde genelde garîb lafızların

¹¹ Hatîb el-Bagdâdî, *Târîhu Bağdat*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut ts., 12/405.

¹² İbrahim Abdullah Rufejde, *en-Nahv ve Kutubu't-Tefsîr*, Bingazi 1990, 1/119-120;

¹³ Bir nüshası İstanbul Atıf Efendi Kütüphanesi, no. 2815/8'de bulunan eser Ahmet Bulut tarafından *Abdullah b. Abbas ve Garibu'l-Kur'ân*'ı adıyla neşredilmiştir (İstanbul 1976; Bursa 1986).

¹⁴ Ahmed Nasîf el-Cenâbî, *ed-Dirâsâtu'l-Lugaviyye ve'n-Nahviyye fî Mısır munzu Neş'etihâ hattâ Nihâyeti'l-Karni'r-Râbi'l-Hicrî*, Dâru't-Turâs, Kahire 1978, s. 551; Kayapınar, “Meâni'l-Kur'an ile İ'râbu'l-Kur'an'ların Karşılaştırılması”, s. 107-108.

¹⁵ *İ'râbu'l-Kur'ân el-Mensûb ila'z-Zeccâc*, nşr. İbrahim el-Ebyârî, Kahire 1963, 3/1092-1093; Cenâbî, *ed-Dirâsât*, s. 551.

anlamı verilir, bu amaçla şevâhid olarak şiirden yararlanılır. Bunu yanında zaman zaman kelimenin isim, fiil, mastar vb. yapısı, müfred, ikil, çoğul olma durumu gibi bilgilere de yer verilir. *Garîbu'l-Kur'ân*'ın girişinde İbn Kuteybe'nin eseri hakkında verdiği şu bilgiler aslında bu tür eserlerin genel özelliğini de yansıtmaktadır. İbn Kuteybe eserine yazdığı mukaddimede sadece garîb lafızların tefsirini ele alacağını, eserini, gramer, hadis ve bunların senedleriyle doldurmayacağını söyler. Buna gerekçe olarak da sözü uzatıp okuyanların şevkini kırmak istemediğini söyler. Sonunda da “Bu kitabımız, müfessir ve dilcilerin eserlerinden faydalanılarak telif edilmiş, onların görüşlerinin dışına çıkılmamıştır. Bir kelimenin anlamı verilirken, luğat ilmindeki en doğru ve âyete de en uygun olan görüş tercih edilmiş, kötü yorum ve zayıf tefsire de yer verilmemiştir.” diyerek yöntemini açıklar.¹⁶

Meânî'l-Kur'ân'lar ise *Garîbu'l-Kur'ân*'lardan birçok yönden farklılık arzeder. Meselâ Ferrâ'nın *Meânî'l-Kur'ân*'ında, âyetler, nahiv kuralları ışığı altında incelenir. Bu eserde hem garîb lafızların sözlük anlamları verilir, hem de âyetlerin irabı yapılır. Kelimelerin iştikakından ve asıllarından bahsedilir. Nahvin yanında kıraatlar da ele alınır. Şahid olarak da Kur'ân, Arap kelamı ve şiire büyük önem verilir. Bunların yanında gerektiğinde hadis, sahabe ve tabiûn kavliyle, müfessirler ve fukahanın görüşleriyle de istişhad edilir.

Yine Ahfeş de *Meânî'l-Kur'ân*'ında nahiv ilmine büyük önem verir. Bakara sûresini ele alırken kullandığı başlıklar adeta bir nahiv kitabı izlenimi vermektedir. İstişhadında âyet, kıraat ve lehçe farklılıkları, şiir ve Arap kelamına büyük önem verir, hadis ve meselleri şahid olarak kullanmaz.

İ'râbu'l-Kur'ân'lar ise nahiv terimlerinin bağımsızlık kazanmalarıyla birlikte telif edilmeye başlanmış olup *Meânî'l-Kur'ân*'ların bir parçası ve devamı olarak kabul edilirler.

Hicrî ilk üç asırda kaleme alınan bu *Garîbu'l-Kur'ân*, *Meânî'l-Kur'ân* ve *İ'râbu'l-Kur'ân*'ların daha sonra yazılan rivâyet ve dirâyet tefsirleri başta olmak üzere lugat, nahiv, belâgat, iştikak vb. alanlarda telif edilen eserlerin başlıca kaynakları arasında yer aldıkları görülür.

2. Zeccâc'ın Hayatı

Tam adı Ebû İshak İbrâhim b. es-Sirrî b. Sehl ez-Zeccâc en-Nahvî'dir. “Sâhibu Me'ânî'l-Kur'ân” ünvanıyla anılan müellife cam işiyle uğraştığından

¹⁶ İbn Kuteybe, *Tefsiru Garîbi'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Beyrut 1978, s. 3-4.

dolayı Zeccâc lakabının verildiği rivâyet edilir. 241/855 yılında doğmuş ve Bağdat'ta yaşamıştır.¹⁷

Cam işiyle uğraşarak asgari şartlarda geçimini temin eden Zeccâc ilk önce Sa'leb (v. 291/904)'in Bağdat'taki ders halkasına iştirak etmiş, daha sonra Muberrid (v. 285/898)'in Bağdat'a gelmesiyle de onun halkasına devam etmiş, nahiv ve lügat alanında parlamıştır. Günlük iki dirhem kazanan Zeccâc bunun yarısını Muberrid'e her gün ders ücreti olarak vermiştir. Daha sonra Vezir Ubeydullah b. Süleyman (v. 289/)'in oğlu Kasım'a hoca alması, daha sonra da Kasım'ın babasının makamına geçip Zeccâc'ı da yanına almasıyla birlikte de Zeccâc yıllık kırk bin dinar kazanarak zengin olmuştur. Daha sonra da Halife Mu'tezid'in nedîmlerinden birisi olmuştur.¹⁸

Zeccâc'tan birçok meşhûr âlim ders almıştır. Bunlar *el-Usûl fi'n-Nahv* sahibi İbnu's-Serrâc (v. 316/, *el-İntisâr li-Sibeveyh ale'l-Muberrid* sahibi İbn Vellâd (v. 332/943), *Meâni'l-Kur'an* ve *İ'râbu'l-Kur'an* sahibi Nahhâs (v. 328/939), *el-Emâlî* sahibi Ebû Ali el-Kâlî, *el-Cumel* ve *Mecâlisu'l-Ulemâ* sahibi Zeccâcî (v. 337/948), *el-Muvâzene* sahibi Âmidî (v. 370/980), Ebû Ali el-Fârisî (v. 377/987) ve Rummânî (v. 385/995) gibi âlimlerdir.¹⁹

Tabakat kaynaklarında Zeccâc'ın telif ettiği yirmi kadar eserden bahsedilir. *Meâni'l-Kur'an* ve *İ'râbuhu*, *Fe'altu* ve *Ef'altu*, *Mâ yensarifu vemâ lâ yensarifu*, *Tefsîru Esmâillahi'l-Husnâ*, *Kitâbu Halki'l-İnsân* bunların başlıcalarıdır.²⁰

İbnu'n-Nedîm (v. 385/995), Zeccâc'ın vefat tarihini 310/922 olarak verirken²¹ bazıları 326,²² çoğu biyografi eserleri 311/923 olarak gösterirler.²³ Ve-

¹⁷ Nebil Ebû Ameşe, "Zeccâc (İbrahim b. es-Sirri)" *el-Mevsûatu'l-Arabiyye*, Dimaşk 2004, 10/264.

¹⁸ Ebû Ameşe, a.g.mad., s. 264; Hâlid Milâd - Hasan Mezyû, "ez-Zeccâc Ebû İshâk İbrahim es-Sirri" *Mevsûatu'l-Âlami'l-Ulemâ ve'l-Udebâ el-Arab el-Muslimin*, Beyrut 1427/2006, 11/88.

¹⁹ Abdhuseyn el-Mubârek, "Min Âlâmi'n-Nahvi'l-Basri Ebû İshâk ez-Zeccâc", *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb fi Câmiati'l-Basra*, Sayı 7, Yıl 5, Basra 1392/1972, s. 40; Ebû Ameşe, a.g.mad., s. 265; Hâlid Milâd - Hasan Mezyû, a.g.mad., 11/89.

²⁰ Ebû Ameşe, a.g.mad., s. 265; Hâlid Milâd - Hasan Mezyû, a.g.mad., XI, 89; C. H. M. Vers-teegh, "al-Zadjjâd", *The Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), Vol. XI, (Fasc. 185-186), Leiden 2001, s. 378; Abdhuseyn el-Mubârek, a.g.mad., s. 42-45.

²¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 91.

²² Abdhuseyn el-Mubârek, a.g.mad., s. 41.

²³ İbnu'l-Esir el-Cezerî, *el-Lubâb fi Tehzibi'l-Ensâb*, Dâru Sâdır, Beyrut ts., 2/62; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Udebâ'*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire ts., s. 246; Kiftî, a.g.e., 1/198; Suyûtî, *Bugyetu'l-Vuât fi Tabakâti'n-Nahviyyin ve'n-Nuhât*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut ts., 1/413; İbn Hallikân, a.g.e., I, 50; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, Beyrut ts., 2/259, Nevevî, *Tehzibu'l-Esmâ ve'l-Lugât*, Beyrut ts., 2/171.

fatından önce son sözünün “Yâ Rab! Beni Ahmed b. Hanbel'in mezhebi üzere haşret!” olduğu rivâyet edilir.²⁴

3. Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı:

Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı en başta gelen eseri olup bu kitabıyla meşhur olmuş ve daha önce de zikrettiğimiz gibi “Sâhibu Meâni'l-Kur'ân” lakabıyla anılmıştır. Eseri h. 285 yılında yazmaya başlayan Zeccâc h. 301 senesinde tamamlamış ve telifi yaklaşık 16 yıl sürmüştür.²⁵ Eser beş cilt halinde Abdülcelil Abduh Şelebî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Beyrut-1988). Beyazıt Devlet Kütüphanesi no. 247 dahil olmak üzere değişik ülkelere ait kütüphanelerde eserin el yazma nüshaları mevcuttur.

a- Muhtevası ve Yöntemi

Zerkeşî'nin “Benzeri daha önce telif edilmemiştir” dediği²⁶ Zeccâc'ın bu eseri incelendiğinde daha önce bu alanda telif edilmiş olan Ahfeş, Ferrâ ve Ebû Ubeyde'nin eserlerinden farklı olduğu görülür. Birinci farklılık eserlerin hacminde görülür. Zeccâc'tan önceki eserlerde bazı âyetlerin tefsiri atlanırken, Zeccâc genelde bütün âyetleri ele almaya çalışmıştır. Yani Zeccâc'ın eseri öncekilere göre daha mufassaldır. Ayrıca bazı ilim adamlarının da ifade ettikleri gibi Zeccâc'ın eseri gerek tefsir gerekse de filoloji yönünde bize ulaşan eserlerin en zenginidir.²⁷ Yani Zeccâc'ın eserinde görülen hadis, sahabe-tâbiûn kavli ve müfessirlerin görüşleri gibi rivâyet (me'sûr) tefsiri örneklerine mütekaddim âlimlerin çok az yer verdikleri bilinmektedir. Zeccâc ise filolojik bir tefsir kabul edilmesine rağmen me'sûr tefsir rivâyetlerine de öncekilere nazaran daha fazla yer verir. Gördüğümüz kadarıyla bu özellik son iki ciltte daha fazladır. Hem filolojik bilgilere hem de rivâyet tefsirine yer verdiğini bizzat kendisi şöyle açıklar: “Biz i'rabla beraber mânâyı ve tefsiri de zikrediyoruz... İlim ehlinde yapılan nakli ya da lughat ilmini bilmeksizin Kur'an'la ilgili görüş belirtmek hiç kimsenin hakkı değildir.”²⁸ Zeccâc'ın bu sözüne bakıldığında Kur'an tefsiri için sadece lughat bilgisinin yeterli olmayıp bunun yanında ilim ehlinde yapılan nakilleri de bilmek gereklidir.

²⁴ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1988, 1/130; Suyûtî, *Bugye*, 1/413; Abdülhuseyn el-Mubârek, a.g.mad., s. 41.

²⁵ Zeccâc, *Me'âni*, Muhakkikin önsözü, 1/21.

²⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/147.

²⁷ Muharrem Çelebi, *Meâni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1976, s. 206, 216.

²⁸ Zeccâc, *Me'âni*, 1/185.

Zeccâc bu eserinde Kur'an lafızlarının iştikakından, mânasından, i'râb durumundan bahseder. Gerekli gördüğü yerlerde diğer nahiv ve lugat âlimlerinden ve müfessirlerden bilgiler aktarır. Kur'an âyetleri, bazen hadisler, sahabe, tabiün ve fukaha kavli, şiir, Arap kelamı vb. kullandığı şevahididir.

Bazen âyetle ilgili gerekli gördüğü bilgileri aktardıktan sonra sanki bu bilgiler bazıları için yeterli olmayacakmış gibi farazî bir soru ortaya atarak meseleyi başka bir açıdan ele alır. Bu durumlarda genelde "Birisi şöyle derse" diye konuya girer. Bu üslup Sibeveyh vb. âlimlerde de görülen bir özelliktir.²⁹

Ayrıca Zeccâc gerek âyetlerle ilgili farklı okunuşlarda gerekse de âyetleri izah ederken kullandığı cümlelerde *ceyyid*, *ecved*, *hasen*, *cemil*, *beyin*, *caiz*, *kabîh* vb. yine Sibeveyh vb. âlimlerde de görülen değerlendirmelerde bulunur.³⁰

Zeccâc bazen de âyetleri çeşitli âlimlerin görüşleri ışığı altında ele aldıktan sonra "Bana göre ise..." "Bana göre en güzel görüş ise..." vb. ifadelerle kendi çıkardığı sonuca vurgu yapar.³¹

b- Kaynakları

Zeccâc'ın gerek lugat, gerek nahiv, gerekse de rivâyet tefsiriyle ilgili olarak en sağlam kaynakları kullandığı görülür. Ahmed Emîn'in de ifade ettiği gibi lugatle ilgili rivâyetlerinin hemen hemen tamamını Halîl b. Ahmed (v. 175/791)'in *el-Ayn*'ından naklederken³², nahivle ilgili olarak da Halîl b. Ahmed ve Sibeveyh (v. 180/796)'i otorite kabul ettiği, eseri incelendiğinde ortaya çıkan Zeccâc, Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ından yararlanmıştı. Rivâyet tefsiriyle ilgili bilgilerin çoğunu ise Ahmed b. Hanbel (v. 241/855)'in *Kitâbu't-Tefsîr*'inden aktarmış, bizzat kendisi de bunu zikretmiştir.³³

c- Kendisinden Sonraki Eserlere Etkisi

Zeccâc'ın bu eseri lugatler için en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Ezherî (v. 370/980) *Tehzîbu'l-Lugası*'nda, İbn Sîde (v. 458/10659) *el-Muhassas*'ında, İbn Manzûr (v. 711/1311) *Lisânu'l-Arab*'ında, ve Zebîdî (v. 816/1413) *Tâcu'l-Arûs*'unda, Begavî ve Muhammed b. el-Hâzin tefsirlerinde, Bagdâdî *Hizânetu'l-Edeb*'inde, Sa'lebî (v. 427/1030) *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*'ında, Ali b. Faddal el-Mucâşî (v. 479/1086) *Nuketü'l-Meânî alâ*

²⁹ Zeccâc, *Me'ânî*, 2/13, 23, 3/163; 4/31,

³⁰ Zeccâc, *Me'ânî*, 1/211, 298, 300; 2/20, 239, 4/98, 163; 5/26, 33.

³¹ Zeccâc, *Me'ânî*, 1/211, 305; 3/363, 364.

³² Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Beyrut ts., 2/268.

³³ Zeccâc, *Me'ânî*, 4/166.

Âyâtî'l-Mesâni'sinde, Muhammed b. Nâsır es-Sellâmî (v. 550/1155) *et-Tenbih alâ Hatai'l-Garibeyn*'inde, İbnu'l-Cevzî (v. 597/1201) *Funûnu'l-Afnân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ında, Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (v. 668/1269) *Garibu'l-Kur'ân*'ında, Fahrüddîn er-Râzî (v. 608/1209) *et-Tefsîru'l-Kebîr*'inde, Kurtubî (v. 671/1272) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'ında, Nesefî (v. 710/1310) *Medâriku't-Tenzîl* isimli tefsirinde, İbn Kesîr (v. 774/1372) tefsirinde isimli eserinde Zeccâc'tan yararlanmışlardır.³⁴

4. Meâni'l-Kur'ân'ın Filolojik Yönü

a- Lugat

Zeccâc'ın bu eseri lugavî bir tefsir olması hasebiyle âyetlerdeki kelimelerin anlamını izah etmek onun için önceliklidir. Önce kelimelerin iştikakından ve aslından bahseder, sonra anlamlarını verir, daha sonra i'râb durumlarından bahseder. Bu özellik eserin genelinde dikkati çeker. mânasında ihtilaf olmayan kelimelerin anlamını kendi bilgisine dayanarak verip geçer. Ancak mânasında ihtilaf edilen kelimeleri açıklarken hem lugat âlimlerinin görüşlerinden hem de müfessirlerin görüşlerinden bazen de fukahânın bilgisinden istifade ettiği görülür.

Zeccâc'ın bazen de lugatle ilgili olarak kendine has görüşleri olduğu “Bunu benden önce hiç kimse söylemedi” gibi ifadelerinden anlaşılacaktır. Mesela besmelenin tefsirinde اسم lafzının iştikakını Halîl, Sibeveyh, Ebû Zeyd el-Ensârî (v. 215/830), Yûnus b. Habîb (v. 183/798) ve Ebû Amr b. el-'Alâ'nın görüşlerini de aktararak uzunca ele alır. اسم lafzının سمو kökünden geldiğini, تَسْمَتْ kökünden geldiğini iddia edenlerin ise hatalı olduğunu belirtir. Sonunda da “ اسم ” lafzının iştikakıyla ilgili olarak yaptığımız izahı daha önce söyleyen hiç kimseyi bilmiyoruz.” der.³⁵ “إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ”³⁶ “Bu ikisi (Musa ve kardeşi) kesinlikle büyücüdürler” ve³⁷ “إِلَّا مَنْ سَفَهَ نَفْسَهُ” “kendisini bilmeyenden başka...” âyetlerinin izahında da aynı ifadeleri kullanır.³⁸

b- Nahiv

Zeccâc, besmelenin izahıyla birlikte nahiv konularına dalar, gerekli yerlerde âyetlerin i'rabını açıklar. Görüşlerini en çok aktardığı iki dilci yukarıda da belirtildiği gibi Halîl b. Ahmed ve talebesi Sibeveyh'tir. Kullandığı ifadelerinden bu iki

³⁴ Zeccâc, *Me'ânî*, Muhakkikin önsözü, 1/25; Çelebi, *Zeccâc*, s. 207, 259-273.

³⁵ Zeccâc, *Me'ânî*, 1/39-42.

³⁶ Tâhâ 20/63.

³⁷ Bakara 2/130.

³⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Zeccâc, *Me'ânî*, 1/210, 3/361-364.

dilciye büyük bir güven duyduğu anlaşılmaktadır. Çünkü çoğu defa kullandığı “Halîl, Sîbeveyh ve ilmîne güvenilir dilciler böyle derler.”³⁹ ifadesini başka dilciler için kullanmaz. Yine Halîl b. Ahmed'den “En iyi nahiv alîmi” olarak bahsederken⁴⁰ Sîbeveyh'i de Ebû Amr b. el-Alâ (v. 154/771)'dan yaptığı rivâyetlerin Ebû Ubeyde ve diğer dilcilere nazaran daha sağlam olduğunu söyleyerek över⁴¹.

Kûfe ekolünden ise önde gelen iki âlimi Kisâî ve Ferrâ'nın görüşlerini aktarır. İbrahim Rufejde, Zeccâc'ın Kisâî'yi zikrediş sebebini Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân'*nda görüşlerini aktarmasına bağlar.⁴² Bunun yanında Ferrâ'ya ait isim zikrederek aktardığı çoğu görüşlerinde onu hatalı bulur.⁴³ Ebû Ubeyde için kullandığı⁴⁴ “Allah'ın Kitabı'na karşı cür'etkârlık” ifadesini Ferrâ için de kullanır⁴⁵. Muhtemelen bu da Zeccâc'ın sıkı sıkıya Basra ekolüne bağlı bir dilci⁴⁶ olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte zaman zaman da her iki ekolün ortak olduğu noktalara işaret eder.⁴⁷

c- Kıraat ve Resmi Mushaf

Zeccâc, âyetlerin i'râbı, mânası ve tefsiriyle birlikte kıraatlara da girer. Fakat kıraat konusunda tek otorite ona göre Resmi Mushaf'tır. Fâtiha sûresinin tefsirinde ve daha bir çok yerde bizzat kendisi bunu dile getirir.⁴⁸ Şöyle der: “Kıraat konusunda sünnete uyulur. Güvenilirlikleriyle meşhur kıraat imamlarının okuduğu sahih rivâyetlerden başkasına iltifat edilmez.”⁴⁹ “Arapça'da uygun olsa bile bir kıraat imamı okumadıysa o kıraat câiz değildir.”⁵⁰ Mesela “لَا يَتَأَلَّ” *عَهْدِي الظَّالِمِينَ* “Benim sözüm zalimleri kapsamaz⁵¹ âyetinde lafzın *الظالمون* şeklinde merfû olarak da okunmasının dil açısından güzel olabileceğini ancak Resmi Mushaf'ta nasb ile geldiği için ref ile okunuşun câiz olmadığını söyler.⁵²

³⁹ Zeccâc, *Me'âni*, 1/201, 286, 364, 394, 2/199, 4/403.

⁴⁰ Zeccâc, *Me'âni*, 3/361.

⁴¹ Zeccâc, *Me'âni*, 1/79-80, 432.

⁴² Rufejde, *en-Nahv*, 1/326.

⁴³ Zeccâc, *Me'âni*, 1/314-315, 381, 465, 2/192, 212, 246, 3/89-159.

⁴⁴ Zeccâc, *Me'âni*, 1/108.

⁴⁵ Zeccâc, *Me'âni*, 1/192.

⁴⁶ Sîrâfî, *Ahbâr*, s. 108; “ez-Zeccâc“ *Mevsûatu A'lâmi'l-Fikri'l-İslâmî*, Kahire 1425/2004, s. 405.

⁴⁷ Zeccâc, *Me'âni*, 1/316, 373, 3/68, 146, 415.

⁴⁸ Örnek olarak bkz. Zeccâc, *Me'âni*, 1/45-46, 130, 336, 338,403, 2/93, 3/6, 52, 108, 133, 227, 320, 334, 389, 4/279, V, 261, 298, 347.

⁴⁹ Zeccâc, *Me'âni*, 1/45.

⁵⁰ Zeccâc, *Me'âni*, 5/352.

⁵¹ Bakara 2/124.

⁵² Zeccâc, *Me'âni*, 1/205.

d- Şiirle İstişhâd:

Zeccâc'ın şiirle istişhada büyük önem verirken şâzz ya da söyleyeni belli olmayan beyitlere de itibar etmediği görülür. Mesela “هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ” “O, diriltir ve öldürür.”⁵³ ve “أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ” “Bunu yapanın ölüleri diriltmeye gücü yetmez mi?”⁵⁴ âyetlerinin tefsirinde bütün Basralılar'a göre yâ'ların şeddesiz okunduğunu, bazılarınınsa bunları şedde ile okuyarak “إِنْ بَعْضُهُمْ أُنشَدَ” diyerek,

وَكَأَنَّهَا بَيْنَ النَّسَاءِ سَيْبِكَةٌ تَمْشِي بِسُدَّةٍ بَيْتَهَا فَتُعِي

“Sanki o, kadınlar arasında bir altın parçasıdır da, Yürür evinin avlusunda tembel tembel”⁵⁵

beytini şâhid getirdiklerini söyler. Devamla da şöyle der: “Bu beyitte böyle gelse dahi hangi kabileye âit olduğunu ya da şiiri kabul gören birisi tarafından söylenip söylenmediğini bilmiyoruz. Bunları bilsek dahi şâz bir beyite dayanılarak Allah'ın kitabına yorum getirilemez. Ne şiirde ne de kelimada bize göre bu câiz değildir.”⁵⁶

Burada Zeccâc'ın eleştirdiği şahsın Ferrâ olması muhtemeldir. Çünkü o, bu beyti şâhid getirerek şedde ile okunuşun da câiz olduğu görüşündedir.⁵⁷

İbrahim Rufejde çoğu şevâhidin Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ından alındığını söylerken⁵⁸ *Meâni'l-Kur'ân*'ı tahkikli olarak neşreden Şelebî buna hiç değinmeyerek bir çok şevâhidini Ebû Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'ân*'ından aldığını belirtir.⁵⁹ Eserdeki şevâhid incelendiğinde ise bu iki görüşün de doğru olduğu ortaya çıkacaktır. Bunların yanında hocası Muberrid (v. 285/898)'in *el-Muktazab*'ı ve *el-Kâmil*'iyle Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'ından da şevâhid konusunda yararlandığı görülür.⁶⁰

⁵³ Yûnus 10/56.

⁵⁴ Kıyâme 75/ 40.

⁵⁵ *el-Kurtubî*, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' Li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1987, 16/219.

⁵⁶ Zeccâc, *Me'âni*, 2/418.

⁵⁷ Ferrâ, *Me'âni*, 3/213.

⁵⁸ Rufejde, *en-Nahv*, 1/357.

⁵⁹ Zeccâc, *Me'âni*, (Mukaddime), 1/26

⁶⁰ Daha fazla bilgi için bkz. (Zeccâc-Sibeveyh (*el-Kitâb*)), (1/81- 3/175), (1/88- 3/287), (1/92- 1/215), (1/147- 3/256, 411), (1/241- 3/579), (1/254- 1/173-174), (1/275- 3/578), (1/292- 1/46), (1/316- 3/563)...

(Zeccâc- Ebû Ubeyde (*Mecâzu'l-Kur'ân*)), (1/181- 1/48, 111, 2/106), (1/381- 1/87), (2/28- 1/119), (2/50- 1/126), (2/81- 1/133), (2/137- 1/26, 211), (2/142- 1/145, 2/300), (2/168- 1/163), (2/230- 1/52)

e- Arap Kelamı

Zeccâc âyetlerin izahında Arab kelamına da büyük yer verir. Buna da *الْأَمِّنُ* âyetini örnek verebiliriz. Bu âyette mahzûf bir harf olup mânasının *سَفِهَ فِي نَفْسِهِ* şeklinde verilebileceğini söyler, şâhid olarak da *ضَرَبَ فُلَانٌ الظَّهْرَ وَالبَطْنَ* “Falanın sırtına ve karnına vuruldu : Yaka paça dövüldü” sözünü örnek gösterir. Bunun takdirinin de *عَلَى الظَّهْرِ وَالبَطْنِ* şeklinde olduğunu belirtir.⁶² Bunun akabinde de bu şekilde harfı cerrin hazfinin Allah'ın kitabı, Arab şiiri ve nesrinde güzel bir üslup olduğunu söyler.⁶³

5- Me'âni'l-Kur'ân'ın Rivâyet Yönü

Zeccâc eserinde lugat ve nahivle ilgili bilgilere öncelik verir. Ancak her zaman bunlarla yetinmez, gerektiği yerlerde hadis, sahabe, tâbiûn ve fukahâ sözlere de müracaat eder, bazen nuzûl esebibi, nâsih-mensûh gibi durumları da açıklar. Meselâ Bakara sûresinin başındaki hurûfu mukattaadan elif-lâm-mîm'i nahiv, lugat ve tefsir âlimlerinin görüşlerine dayanarak açıkladıktan sonra şöyle der: “Elif-lâm-mîm’le ilgili olarak lugat ve nahiv âlimlerine ait görüşlerle tefsir ehlinde bize ulaşan bütün görüşler bunlardır” der.⁶⁴ Ayrıca birçok yerde “Tefsirde şöyle denmiştir” ya da “Tefsirde şöyle rivâyet edilir” vb. ifadeleri kullanarak rivâyet tefsirlerine atuf yapmıştır. Tefsirlerden aktardığı bu bilgilerin bazen lafızların anlamıyla ilgili bazen de yoruma dayalı bilgiler olduğu gözükmetedir.⁶⁵

a- Hadis

“لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ” “Kıyamet günü hem kendi günahlarını tam olarak yüklenmeleri için ve hem de bilgisizce saptırdıklarının günahlarından yüklenmeleri için...”⁶⁶ âyetinin tefsirinde şöy-

(Zeccâc- Muberrid (*El-Muktazab*), (1/81- 3/294), (1/351- 2/36, 86, 321, 331), (2/57-58-2/138), (3/262- 3/77), (3/368- 2/319)

(Zeccâc- Muberrid (*El-Kâmil*), (1/48- 1/328), (1/81- 3/178), (1/222- 1/193, 2/287), (1/234-1/110, 2/79), (1/351- 1/33)

(Zeccâc- Ferrâ (*Meâni'l-Kur'ân*)), (1/210- 2/383), (1/381- 1/192), (1/462- 1/317), (2/42-1/262), I, 100- I, 286).

⁶¹ Bakara 2/130.

⁶² Bu örnek için bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1/158-159; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tezkiratu'n-Nuhât*, nşr. Afif Abdurrahman, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1986, s. 256. Sibeveyh *الظَّهْرَ وَالبَطْنَ* lafızlarının hem nasb hem de ref ile okunabileceğini söyler.

⁶³ Zeccâc, *Me'âni*, 1/210-211, Örnek olarak bkz. 1/117, 127, 242, 244, 265, 324, 2/5, 164, 167, 3/279, 341,391.

⁶⁴ Zeccâc, *Me'âni*, 1/57.

⁶⁵ Zeccâc, *Me'âni*, 1/422; 2/11; 457; IV, 50, 99, 194-195, 278; V, 19, 24, 25, 26, 28, 31, 33, 246, 247, 375, 376.

⁶⁶ Nahl sûresi 16/ 25.

le der: Bunun tefsiriyle ilgili olarak hadiste şöyle gelmiştir: Kim bir zulüm yolu açarsa ya da kim kötü bir çığır açarsa hem bunun hem de bunu yapan kimselerin günahlarını da almış olur. Bunu yapan diğer kimselerin günahlarından ise bir şey eksilmez. Kim de iyi bir çığır açarsa hem bunun sevabını hem de kıyamete kadar bunu yapan kimselerin sevabını alır. Bunu yapan kimselerin sevabından ise bir şey eksilmez.”⁶⁷

İhlâs sûresinin tefsirinde şöyle der: “Hadiste şöyle gelmiştir: Kul huvallâhu ehad (İhlâs sûresi) Kur'an'ın üçte birine denktir, Kul yâ eyyuhe'l-kâfirûn (Kâfirûn sûresi) Kur'an'ın dörtte birine ve İzâ zulzilet (Zilzâl sûresi) de Kur'an'ın yarısına denktir.”⁶⁸

b- Sahabe Kavli

Hurûfu mukattadan bahsederken İbn Abbas'tan bu konuda üç görüş nakledildiğini söyler:

Birincisi bu harflerle Allah, Muhammed'e indirilen kitabın kendi katındaki kitap olduğuna ve onda şüphe olmadığına yemin etmiştir. İkincisi elif-lâm-râ, hâm-mîm ve nûn Rahman'ın isimleri olup lafızları kesik, mânaları birdir. Üçüncüsü: elif-lâm-mîm'in anlamı “Ben Allah'ım bilirim”; elif-lâm-râ'nın anlamı “Ben Allah'ım görürüm”, elif-lâm-mîm-sâd'ın anlamı “Ben Allah'ım bilir ve hükmederim” ve elif-lâm-mîm-râ'nın anlamı da “Ben Allah'ım bilir ve görürüm” şeklindedir.⁶⁹

“Şüphesiz, indirdiğimiz delilleri ve doğru yolu gösteren (âyetler)i insanlara Kitap'ta açıkça bildirdikten sonra (hakikati) gizleyenler (ve onları yürürlükten kaldırmaya çalışanlar) var ya; işte onlara hem Allah lânet eder, hem de (bütün) lânet ede(bile)nlere lânet eder”⁷⁰ âyetindeki “lânet edenler” ifadesini İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd'un görüşleriyle açıklarken şöyle der: “Bunda birçok görüş vardır. İbn Abbas'tan şöyle rivâyet edilmiştir: Lânet edenler yeryüzünde bulunan insan ve cin dışındaki bütün varlıklardır. İbn Mes'ûd'dan ise şöyle rivâyet edilmiştir: Lânet edenler lânetleşen iki kişidir. Lânet hak edene gider. İkisi de hak etmemişse Yahudilere racidir. Denmiştir ki lânet edenler mü'minlerdir, Allah'a inanan bütün insan, cin ve meleklerdir. Bunların hepsi Yahudilere ve bütün kafirlere lanet ederler. Lânet edenlerle alakalı rivâyet edilenler bunlardır. Allah –azze vecelle– en iyisini bilendir.”⁷¹

⁶⁷ Zeccâc, *Me'ânî*, IV, 162.

⁶⁸ Zeccâc, *Me'ânî*, V, 378. Ayrıca bkz. 2/15; IV, 355; V, 28, 31, 33, 34.

⁶⁹ Zeccâc, *Me'ânî*, I, 56-57.

⁷⁰ Bakara 2/159.

⁷¹ Zeccâc, *Me'ânî*, I, 235.

İbn Abbas⁷² ve Abdullah b. Mes'ûd'un⁷³ yanında Hz. Ömer,⁷⁴ Abdurrahman b. Avf,⁷⁵ Abdullah b. Ömer⁷⁶ gibi sahabîlerin görüşlerinden de eserinde yararlandığı görülür.

c- Tâbiûn Kavli

Yine hurûfu mukattaa harfleriyle ilgili olarak tâbiûn âlimlerinden İmam Şa'bî (v. 105/)'den şu sözü nakleder: “Her kitapta Allah'ın bir sırrı vardır. Kur'an'daki sırrı ise sûre başlarında zikredilen hecâ harfleri (hurûfu mukattalar)'dir.”⁷⁷

“وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ (Nikahladığımızda) yetim kızlar hakkında adaleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız...”⁷⁸ âyetini önce tâbiûn âlimlerinden Mücâhid'in görüşüyle açıklar:

“Mücâhid şöyle demiştir: Yetimlerin velâyetini bırakma noktasında iman ve tasdik açısından sıkıntıya düşerseniz aynı şekilde zinadan da sakının...”⁷⁹

Yine Hasan el-Basrî, İbrahim en-Nehaî, Katade gibi tâbiûn âlimlerinin görüşlerinden de istifade etmiştir.⁸⁰

d- Nuzûl Sebebi

“إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ” “Allah katında İsa'nın durumu Adem'in durumu gibidir”⁸¹ âyetinin tefsirinde şöyle der:

“Tefsirde şöyle rivâyet edilmiştir: Necran Hıristiyanlarından bir grup Hz. Peygamber (sas.)'e gelip şöyle dediler: Sen bizim arkadaşımıza sövmüşsün” Hz. Peygamber (sas.): “Sizin arkadaşımız kimdir?” deyince onlar: İsa'dır dediler. Hz. Peygamber “Ben onun hakkında ne demişim?” diye sorunca “Bir kul olduğunu söylemişsin” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sas.): “Bu durum kardeşim için ne bir ayıptır ne de bir noksanlıktır, o da bir kul ben de bir kulum” buyurunca şöyle dediler: “Onun benzerini bize göster.” Bunun üzerine Allah Teâlâ “Allah katında İsa'nın durumu Adem'in durumu gibidir” âyetini indirdi.”⁸²

⁷² Zeccâc, Me'ânî, 2/21-22,

⁷³ Zeccâc, Me'ânî, IV,99.

⁷⁴ Zeccâc, Me'ânî, 2/234; IV, 31.

⁷⁵ Zeccâc, Me'ânî, 2/462.

⁷⁶ Zeccâc, Me'ânî, IV, 99.

⁷⁷ Zeccâc, Me'ânî, 1/56.

⁷⁸ Nisa 4/3.

⁷⁹ Zeccâc, Me'ânî, 2/8.

⁸⁰ Zeccâc, Me'ânî, 2/16; IV, 30, 165.

⁸¹ Al-i İmran 3/59.

⁸² Zeccâc, Me'ânî, 1/422.

وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ
 “Hepiniz birlikte Allah’ın buyruklarına sıkı sıkıya bağlanın, ayrılığa düşmeyin. Allah’ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani bir zamanlar siz, birbirinize düşmandınız da Allah kalplerinizi birbirinize ısındırdı. Böylece O’nun nimeti sayesinde kardeşler haline geldiniz...”⁸³ âyetinin nuzûl sebebi hakkında şöyle der:

“Evs ve Hazreç kabileleri hakkında indiği söylenmiştir. Çünkü cahiliyede aralarında yıllarca süren devamlı savaşlar olmuştu. İslâm bu savaşları yok etti ve birbirlerini seven kardeşler oldular”⁸⁴

e- Fukahâ Kavli

Fikhî tefsir dirayet tefsirinden kabul edilmekle birlikte, Zeccac fıkhî açıklamaları daha çok nakil yoluyla zikrettiği için, bu açıklamalar rivayet tefsiri olarak değerlendirilebilir.

Meselâ Bakara sûresinin yeminle ilgili 225. âyetinin tefsirini fukahânın görüşleriyle birlikte açıklarken şöyle der: Yeminle ilgili toplam dört görüş vardır: İkişî şöyledir: Fakihler şu yeminde kefaretin vâcip olduğu noktasında icmâ etmişlerdir : “Vallahi yapmayacağım” ya da “Vallahi mutlaka yapacağım”. Eğer yeminine ters olanı daha hayırlı görmüş ve yemine aykırı bir tercihte bulunmuşsa bu iki sözden dolayı mutlaka kefaret gerekir. Şu iki yeminde ise fakihlerin çoğu kefareti gerekli görmemişlerdir. Bir işi yaptığı halde “Vallahi yapmadım” ya da yapmadığı halde “Vallahi kesinlikle yaptım” derse bunlar yeminle pekiştirilmiş yalanlardır. Bu durumda Allah’tan istiğfar dilenmesi gerekir. Yeminle ilgili genel bilgiler bunlardır.⁸⁵

Yine Bakara sûresi 228. âyetteki ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ lafzıyla ilgili olarak fukaha ve lugat ehlinin görüşleriyle açıklayacağını söyleyerek şöyle der:

“Küfeli (fakih)ler şöyle derler: İkrâ’ hayızdır. Hicazlılar ve Mâlik (b. Enes) ise şöyle derler: İkrâ’ temizliktir. Küfelilerin ikrâ’, kırâ’ ve kurû’un hayız olduğuna dair delilleri Ümmü Seleme’den gelen şu rivâyettir: O, Fâtıma binti Ebî Hubeyş hayızlıyken onunla ilgili Hz. Peygamber (sas.)’e bir soru sormuştu. Hz. Peygamber (sas.) şöyle buyurmuştu: Hayızlı günlerince bekler, bunun dışındaki günlerde yıkanır. Bu, şu anlama gelmektedir: O, hayızlı günlerinde

⁸³ Al-i İmran 3/103.

⁸⁴ Zeccâc, Me’ânî, 1/450-451. Nuzûl sebebiyle ilgili olarak ayrıca bkz. 2/457; 463; 3/162; V, 133, 155, 370, 375, 377.

⁸⁵ Zeccâc, Me’ânî, 1/299-300.

namaz kılmayacak, sonra yıkanacak. Başka bir habere göre ise Fâtıma, Hz. Peygamber (sas.)'e sormuş, O (sas.) da şöyle buyurmuştu: Hayız geldiğinde namaz kılma, geçtiğinde ise temizlen ve iki hayız arasında namazını kıl. Bu, Kûfelilerin mezhebidir. Lugat âlimlerinin görüşleri de bunu desteklemektedir. Asmaî şöyle der: Kur' hayızdır. Kadın hayızlı olduğunda “أَقْرَأَتِ الْمَرْأَةُ” denir. Kisâi ve Ferrâ da bu görüştedir... İşte Kûfelilerin ikrâ' ile ilgili görüşleri böyledir. Lugat ehlinin delilleri de bunu destekler. Ahfeş de bu görüştedir...

Hicâz ehli ise şöyle demişlerdir: Akra' ve kurû aynıdır. Tekilleri kar' lafzıdır. Fer' lafzı gibi. İki de temizlik anlamına gelmektedir. Buna da Hz. Âişe (ra.)'den nakledilen “Akra' temizliktir” rivâyetini delil sunarlar. İbn Amr, Mâlik ve Medine fukahasının görüşü budur...

Burada başka bir görüş daha vardır: Buna göre kur' hem hayız hem de temizlik anlamına gelmektedir. Ebû Ubeyde şöyle der: Kur' lafzı hem hayız hem de temizlik için uygundur. Sanırım bu lafız “Yıldızlar battı” anlamındaki أَقْرَأَتِ النُّجُومُ ifadesinden gelmektedir. Güvendiğim birisi Yûnus (b. Habîb)'e nisbet ederek ikrâ'nın hem hayız hem de temizliğe uygun olduğunu söylemiştir. Ebû Amr b. el-Alâ'ya göre ise kur' vakit anlamında olup hem hayız hem de temizliğe uygundur. Rüzgarın esme vakti için هَذَا فَارِئِ الرِّيَّاحِ ifadesi kullanılır...

Fukaha ve lugat ehlinin kur' lafzıyla ilgili söylediklerinin hepsi bunlardır. Bana göre ise kur' lugatte toplamak (cem') anlamındadır. قَرَيْتُ الْمَاءَ فِي الْحَوْضِ ifadesi “Suyu havuzda topladım” anlamındadır. قَرَأَتِ الْقِرَانَ demek “Toplu olarak onu telaffuz ettim” anlamındadır. الْقِرْدُ يُقْرَى demek “Yiyeceğini evinde toplar” mânâsındadır. Kur' kanın bedende toplanmasıdır. Bu da temizlikte olur. Rahimde birikir. İki (yorum) da güzeldir. Fukahanın görüşlerinin haricinde değildir. Bilakis onların görüşlerinin tahkikidir. Suyun toplandığı havuza “mekrae” denir. Misafire ikram edilen kaba da mekra' denir.”⁸⁶

Görüldüğü gibi Zeccâc kurû' lafzını delilleriyle birlikte hem fukaha hem de lugat âlimlerinin görüşlerine dayanarak her yönüyle açılar. Sonunda da kendi tercihini ortaya koyar.

Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in haricinde İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe,⁸⁷ İmam Şafî,⁸⁸ İmam Malik⁸⁹ gibi mezhep imamlarının görüşlerinden yararlanır.

⁸⁶ Zeccâc, *Me'ânî*, 1/302-305.

⁸⁷ Zeccâc, *Me'ânî*, 2/415.

⁸⁸ Zeccâc, *Me'ânî*, 2/414.

⁸⁹ Zeccâc, *Me'ânî*, 2/415-416.

Sonuç

Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân*'i Kur'ân-ı Kerim'deki garîb lafızların anlamlarını açıklayan, kelimelerin iştikakı, i'râbı vb. durumlarını ele alan lugavî/filolojik bir tefsirdir. Bu özellik genel olarak daha önceki *Meâni'l-Kur'ânlar*'da da mevcuttur. Ancak Zeccâc eserine hadîs-i şerîf, sahabe ve tâbiûn kavli gibi rivâyet tefsirine ait bilgileri de katmıştır. Ayrıca Zeccâc daha önceki âlimlere nazaran eserini daha mufassal yazmış, hemen hemen her âyeti ele almıştır. Daha önceki Me'ânî müelliflerinin her âyete yer vermedikleri görülür.

Zeccâc'ın gerek lugat ve nahiv gerekse de rivâyet tefsirine ait bilgileri sağlam kaynaklara dayandırdığı görülür. Lugat ve nahivle ilgili bilgileri ilimlerine güvenilir âlimler olarak nitelediği Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-Ayn*'i ve talebesi Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ından alırken, rivâyet tefsirine ait bilgileri ise "Allahım! Beni Ahmed b. Hanbel'in mezhebi üzerine haşret" diye dua ettiği Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu't-Tefsîr*'inden almıştır. Bunun yanında Ebû Ubeyde, Kisâi, Ferrâ, Muberrid gibi dil âlimlerinin eserlerinden de yararlanmış. Bu özelliklerine binâen Zeccâc'ın, lugavî tefsir olarak da ifade edilen filolojik tefsir alanında olduğu kadar, rivayet tefsiri alanında da yetkin ve otoriter bir âlim olduğunu söyleyebiliriz.

Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak için lugat bilgisinin yanında ilim ehlerinden gelen nakli de bilmenin şart olduğunu söyleyen ve eserini bu üslupta telif eden Zeccâc'ın kitabının daha geliştirilmiş hali Kurtubî (v. 671/1273)'nin *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*'i, Ebû Hayyân el-Endelûsî (v. 745/1345)'nin *el-Bahru'l-Muhît*'i gibi çok daha hacimli eserlerde görülmektedir.

Zeccâc'ın daha önce telif edilen *Meâni'l-Kur'ân* ve *Garîbu'l-Kur'ânlar*'dan farklı olarak lugat ve nahiv bilgisinin yanında rivâyet tefsirine de yer veren bu kitabının hem tefsir hem de lugat ve nahiv alanında çalışacak araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağı olacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

Ahmed, Abdulkadir Muhammed, *Ebû Zeyd el-Ensâri ve Nevâdiru'l-Luga*, Kahire 1980.

Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, I-III, Beyrut ts.

Bulut, Ahmet, *Abdullah b. Abbas ve Garîbu'l-Kur'ân*'i, İstanbul 1976; Bursa 1986.

el-Cenâbî, Ahmed Nasîf, *ed-Dirâsâtu'l-Lugaviyye ve'n-Nahviyye fî Mısır munzu Neş'etihâ hattâ Nihâyeti'l-Karnî'r-Râbi'l-Hicrî*, Dâru't-Turâs, Kahire 1978.

- Çelebi, Muharrem, *Meâni'l-Kur'an ve ez-Zecâc*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1976.
- Çetin, Abdurrahman, *Kur'an İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Târîhi*, İstanbul 1982.
- Çetin, Nihad M., "Arap" mad. *DİA*, İstanbul 1991, 3/279.
- ed-Dâni, Ebû Amr Osman b. Saîd, *el-Muhkem fî Nakti'l-Mesâhif*, nşr. İzzet Hasen, Dimeşk 1960.
- Demirayak, Kenan, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1998.
- Ebû Ameşe, Nebîl, "Zeccâc (İbrahim b. es-Sirrî)" *el-Mevsûatu'l-Arabiyye*, Di-
maşk 2004.
- Ebû Hayyân el-Endelusî, *Tezkiratu'n-Nuhât*, nşr. Afif Abdurrahman, Muesse-
setu'r-Risâle, Beyrut 1986.
- Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, nşr. M. Fuat Sezgin, I-II, Kahire, ts.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'ân*, nşr. M. Ali en-Neccâr
- A. Yusuf Necati, I-III, Beyrut 1980.
- el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut
2001.
- Hatîb el-Bagdâdî, *Târîhu Bağdat*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut ts.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-A'yân
ve Enbâu Ehli'-Zemân*, nşr. İhsan Abbâs, Dâru's-Sekâfe, I-VIII, Beyrut
1968, 1977.
- İbn Kuteybe, *Tefsiru Garîbi'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Beyrut 1978.
- İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ'*, nşr. Muhammed Ebu'l-
Fadl İbrahim, Kahire ts.
- İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-IV, Beyrut ts.
- İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâru Sâdır, Beyrut ts.
- İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Beyrut ts.
- İ'râbu'l-Kur'an el-Mensûb ila'z-Zeccâc*, nşr. İbrahim el-Ebyârî, I-III, Kahire
1963.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Târîh-i Kur'ân*, Böre Yayınevi, İstanbul 1956.
- Kayapınar, D. Ali, "Meâni'l-Kur'an ile İ'râbu'l-Kur'anların Karşılaştırılması"
S.Ü.İ.FDergisi, Sayı, 4, Konya 1991, s. 107.
- _____, "ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen İ'râbu'l-Kur'an Kimindir?" *S.Ü.İ.FDergisi*,
Sayı, 7, Konya 1997, s. 85.

- el-Kiftî, Ebu'l-Hasen Cemaluddin Ali b. Yusuf, *İnbâhu'r-Ruvât an Enbâi'n-Nuhât*, nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, I-IV, Kahire 1986.
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' Li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, I-XXII, Beyrut 1987.
- Milâd, Hâlid -Mezyû, Hasan, “ez-Zeccâc Ebû İshâk İbrahim es-Sirrî” *Mevsûatu A'lâmi'l-Ulemâ ve'l-Udebâ el-Arab el-Muslimîn*, Beyrut 1427/2006, 11/88.
- el-Mubârek, Abdülhuseyn, “Min A'lâmi'n-Nahvi'l-Basrî Ebû İshak ez-Zeccâc”, *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb fî Câmiati'l-Basra*, Sayı 7, Yıl 5, Basra 1392/1972, s. 40.
- el-Muberrid, *el-Muktadab*, nşr. Muhammed Abdülhâlik Udayme, I-IV, Beyrut, ts.
- _____, *el-Kâmil fi'l-Luga ve'l-Edeb*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-V, Kahire, 1956.
- Nassâr, Huseyn, *el-Mu'cemu'l-Arabî Neş'etuhu ve Tatavvuruhu*, Kahire 1988.
- en-Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât*, Beyrut ts.
- Rufeyde, İbrahim Abdullah, *en-Nahv ve Kutubu't-Tefsîr*, Bingazi 1990.
- Sibeveyh, *el-Kitâb*, nşr. Muhammed Abdusselâm Harun, I-V, Kahire, 1988.
- es-Sîrafî, Ebû Saïd el-Hasen b. Abdullâh, *Ahbâru'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn* nşr. F. Krenkow, Beyrut 1936.
- es-Suyûtî, Celâluddîn, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Beyrut 1991.
- _____, *Bugyetu'l-Vuât fî Tabakâti'n-Nahviyyîn ve'n-Nuhât*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-II, Beyrut ts.
- et-Tehânevî, Muhammed b. Ali b. Ali, *Kitâbu Keşşâfi Istilâhâti'l-Funûn*, İstanbul 1984, 15/309-312.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “Halil b. Ahmed” mad. *DİA*, 15/310.
- Versteegh, C. H. M., “al-Zadjdjâd”, *The Encyclopaedie of Islam*, (New Edition), Vol. XI, (Fasc. 185-186), Leiden 2001.
- Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1988.
- Yiğit, İsmail, “Emeviler” mad. *DİA*, İstanbul 1995, 11/87-104.
- “ez-Zeccâc” *Mevsûatu A'lâmi'l-Fikri'l-İslâmî*, Kahire 1425/2004, s. 405.
- ez-Zerkeşi, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru't-Turâs, Kahire 1984.
- ez-Zeyyât, Ahmed Hasen, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî li'l-Medarisi's-Saneviyyeti ve'l-Ula*, Beyrut ts.